

Blogi ir geri skaitytojai Vilniuje prieš 100 metų: subjektyvioji Vilniaus viešosios bibliotekos *Dienoraščio* versija

Arvydas PACEVIČIUS

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakultetas, el. p. arvydas.pacevicius@kf.vu.lt

1910 m. lapkričio 1 d. Vilniaus imperatoriškojoje viešojoje bibliotekoje, veikusioje Vilniaus universiteto patalpose, buvo pradėtas pildyti Dienoraštis. Išsamiai netyrinėtas, jis skiriasi nuo panašaus žanro ir paskirties oficialių dokumentų. Dienoraštyje buvo fiksuojami skaitytojo ir skaitymo klausimai. Dienoraštis turėjo ir tam tikrą politizuotą paskirtį – gelbėjo teikiant pagal nustatytą formuliarą mėnesines ataskaitas Vilniaus švietimo apygardai. Dienoraščio autorius, pateikia ir savo nuomonę vienu ar kitu klausimu. Ši subjektyvioji pasakojimo gija ypač įdomi, nes atskleidžia to meto skaitytojo supratimą bei visuomeninius santykius.

Reikšminiai žodžiai: viešoji biblioteka; skaitytojai; dienoraštis; gubernijos; bibliografija; represinė cenzūra.

Įvadas. Prieš šimtą metų, 1910 m. lapkričio 1 d., Vilniaus imperatoriškojoje viešojoje bibliotekoje (įkurta 1867) (toliau – VVB), veikusioje Vilniaus universiteto patalpose, buvo pradėtas pildyti *Dienoraštis*¹. Paminėtas lenkų tarpukario istoriografijoje (Adamo Lysakowskio) ir nuodugnai netyrinėtas², jis skiriasi nuo panašaus žanro ir paskirties oficialių dokumentų. Turiu omenyje ne kariškių budėjimo žurnalus ar inkvizicijos tardymo protokolus, bet, pavyzdžiui, Vilniaus universiteto bibliotekos 1823–1832 metų *Dienoraštį*³. Mat VVB *Dienoraštyje* buvo fiksuojami ir aptariami ne komplektavimo dalykai (pavyzdžiui, įdomesni įsigijimai), o skaitytojo ir skaitymo klausimai. VVB kasdienybės dokumentavimo tikslą galima nuspėti – *Dienoraštis* gelbėjo teikiant pagal nustatytą formuliarą mėnesines ataskaitas Vilniaus švietimo apygardai. Tačiau atsitiko taip, kad *Dienoraščio* autorius, būdamas išsilavinęs ir inteligentiškas, pateikė ir savo nuomonę vienu ar kitu klausimu. Ši subjektyvioji, turinti paslėptą autobiografinio pasakojimo giją, *Dieno-*

raščio versija ypač įdomi, nes atskleidžia gero ir blogo skaitytojo supratimą ir įvaizdį, atsiveriantį aptariamame tekste. *Dienoraštis* neteikia informacijos apie tautinę skaitytojų sudėtį, jo autoriui įdomus skaitytojų moterų ir vyrų santykis, – galbūt dėl kylančio emancipacijos judėjimo. Vyrai skaito daugiau, bet moterys aktyvesnės muziejaus, veikusio prie bibliotekos, lankytojos. Kita vertus, aptariamam laikotarpiu provincijos miesteliuose moterys skaitė daugiau nei vyrai, kurie buvo arba prapuolę darbuose, arba „linkę sėdėti aludėse ir karčemose“⁴. Vilnius XX a. pradžioje buvo multietninis ir multikultūrinis miestas, jame didesnę gyventojų dalį sudarė žydai, taip pat lenkai, rusai, baltarusiai ir kt. Naujesnių tyrimų duomenimis, tautinių mažumų atstovai (ypač lietuviai) Vilniuje aptariamam laikotarpiu rinkdavosi ne VVB, o gausių draugijų bibliotekas.

Vilniaus viešoji biblioteka XX a. pradžioje. VVB buvo įsteigta Vilniaus senienų muziejaus ir bibliotekos rin-

¹ Dziennik Wileński. Publicznej Biblioteki. Viršelyje įrašas lenkų kalba: „Dziennik Biblioteki z. R. 1910/11“. VUB RS. F47-A57.

² Stanislas Lisovskis pastebėjo šio dienoraščio vertingumą atskleidžiant skaitytojų kontingentą ir jų skaitymo pomėgius: „Vilniaus universiteto viešosios bibliotekos archyve saugomas Bibliotekos *Dienoraščio* 1910-11 m. fragmentas rodo [...], kad skaitytojus sudarė beveik vien tik gimnazistai, pravoslavų seminaristai ir pan. Skaitymui imtos rusiškos knygos: mokslinės (arba mokykliniai vadovėliai ar populiarūs darbai) ir beletristika. Tokios rūšies skaitytojų buvo, – tai liudija ir spausdintos ataskaitos, apie 60 proc. Didelę skaitytojų kontingento dalį sudarė ir besiruošiantys baigiamiesiems egzaminams namuose. Ir tik po šių kategorijų eina mokytojai, buhalteriai, kanceliaristai, valdininkai, vaistininkai ir t. t.“ (Lisowski, Stanislaw. Uniwersytecka biblioteka publiczna w Wilnie za czasów Rosyjskich // Ateneum Wileńskie. R. 8 (1931-1932), s. 264.)

³ Dziennik Biblioteki. LVIA. F. 721, ap. 2, b. 74.

⁴ Raguočienė, Genovaitė. Spaudą atgavus. – Vilnius, 1996. – P. 140.

kinių pagrindų po 1863 m. sukilimo, t. y. praėjus daugiau kaip 30 metų nuo pirmųjų gubernijų viešųjų bibliotekų įkūrimo Rusijos imperijoje. Atidarymo „publikai“ proga biblioteką 1867 m. aplankė pats caras. VUB materialinę bazę, kai kuriuos rinkinius paveldėjo iš 1832 m. uždaryto Vilniaus universiteto, todėl kartais laikoma natūralia Vilniaus universiteto bibliotekos tąsa, bet taip teigti galima tik gerai suvokus aptariamą institucijos misiją ir pobūdį. Tai buvo imperinė, t. y. valstybinė gubernijos biblioteka, turėjusi tapti pravoslavybės ir rusiškos kultūros forpostu vadinamajame Šiaurės Vakarų krašte. Tuo tarpu Vilniaus universiteto biblioteka buvo Lenkijos-Lietuvos valstybės piliečių „bendras reikalas“ skleidžiant mokslo žinias, švietimą ir kultūrą. VVB XX a. pradžioje pradėjo keisti pobūdį, nes nuo 1904 m. pradėjo gauti privalomąjį egzempliorių knygų ir periodinių leidinių, išleidžiamų Vilniaus, Kauno, Gardino, Mahiliavo ir Minsko gubernijose. Tačiau literatūra rusų kalba jos fonduose neįsivyravo, nes, 1913 m. duomenimis, turėjo 283 tūkst. tomų knygų, tarp jų – 115 tūkst. rusų ir 168 tūkst. kitomis kalbomis (1915 m. bibliotekoje iš viso buvo 310 tūkst. tomų)⁵. Pagrindinis skaitytojų kontingentas buvo moksleiviai, taip pat mokytojai, buhalteriai, raštininkai, valdininkai, vaistininkai. Iš viso bibliotekoje 1867–1910 m. apsilankė 348 731 skaitytojas: 298 444 vyrai ir 50 287 moterys, jiems buvo išduota 465 012 tomų, tarp jų 438 343 tomai rusų kalba, 26 669 tomai kitomis kalbomis⁶. XX a. pradžioje bibliotekoje ėmė lankytis mokslininkai, tarp jų – Jonas Basanavičius ir Eduardas Volteris. 1902–1910 m. ir 1914 m. VVB leido metines ataskaitas, nuo 1904 m. – Vilniaus kalendorių rusų kalba. Biblioteka, kaip ir kitos valstybinės institucijos, buvo evakuota 1915 m. liepos 19 d. (rugpjūčio 1 d.).

Dienoraštis ir jo autorius. Spėtume, kad *Dienoraščio* autorius buvo VVB bendradarbis Aleksandras Jakovlevičius Sergejevas⁷, tuo pat metu dėstytojavęs Vilniaus žydų institute⁸. *Dienoraštį* jis vedė greičiausiai paragintas vadovybės – Laikinosios bibliotekos ir muziejaus valdy-

mo komisijos⁹ pirmininko Flavijaus Nikolajevičiaus Dobrianskio. Autorius lojalus VVB vadovybei, kolegiškas, užjaučia bendradarbi mirus jo žmonai¹⁰, religingas, nes pašlovina Viešpatį, atversdamas naują *Dienoraščio* puslapį po užtrukusių Kalėdų ir Naujųjų metų švenčių. Mėgsta pareikšti savo nuomonę, ypač dėl skaitytojų skaičiaus, – šis mažta dėl netipiško šiam kraštui šalčio, moksleivių atostogų ir šventinių pamaldų¹¹. Kitur autorius įžvelgia bibliotekai pavojingą konkurentą, nuviliojantį skaitytojus, – tai kinas. Antai 1911 m. sausio 10 d. „oras buvo labai geras ir jaunimas, kuris sudaro pagrindinę skaitytojų dalį, skaitymą iškeitė į vaikštynes; antra, besimokantis jaunimas, ką tik grįžęs iš šventinių atostogų, dar neišleido laisvų pinigėlių ir todėl daugelis patraukė į įvairius reginius, ypač į įvairių pavadinimų kinematografus“. Netgi laidotuvis, gedulas yra priežastis nelankyti bibliotekos, – skaitytojų bibliotekoje sumažėja beveik dvidešimčia dėl 1910 m. įvykusių Vilniaus apygardos kariuomenės vado generolo Sergejaus Konstantinovičiaus Heršelmano¹² laidotuvių. Apraudant, o ypač palydint velionį į Sankt Peterburgą palaidojimui¹³ [geležinkelio] stotyje dalyvavo didelis skaičius įvairaus amžiaus žmonių, ir tai, aišku, atitraukė daugelį nuo bibliotekos lankymo. Galiausiai, autorius yra geras žydų klausimo „specialistas“, gebantis paaiškinti, kodėl jie taip veržiasi į biblioteką šeštadienį („šeštadienį ateina daugiau žydų, besinaudojančių šventine ramybe“). *Dienoraštyje* spėjamo autoriaus A. J. Sergejevo pavardė paminėta vienintelį kartą: 1910 m. gruodžio 14 d. „pirmą valandą dienos p. Sergejevas buvo atvedęs Žydų mokyimo instituto III klasės mokinius, iš viso 21, apžiūrėti Muziejaus“. Rašyta trečiuoju asmeniu, bet kitaip ir negalėjo būti rašoma oficialiame dokumente, kurį vėliau skaitydavo aukštesnes pareigas užimantys asmenys. *Dienoraštis* buvo rašytas lygiai tris mėnesius – pradėtas 1910 m. lapkričio 1 d. ir baigtas 1911 m. vasario 1 d. Rašytas rusų kalba, taisyklingai ir sklandžiai, gražia rašysena, – tai rodytų autorių buvus ne tik išsilavinusį, bet gal net ir turintį pedagoginę tarnybą (tai sustiprina minėtąją versiją apie A. J. Sergejevo, mokytojavusio Žydų institute, autorystę).

⁵ Lisowski, Stanisław. Uniwersytecka biblioteka publiczna w Wilnie za czasów Rosyjskich // *Atencum Wileńskie*. – R. 8 (1931-1932), s. 262.

⁶ Lisowski, Stanisław. *Uniwersytecka...*, s. 264-265.

⁷ A. J. Sergejevas buvo Vilniaus viešosios bibliotekos komisijos „narys bendradarbis“ nuo 1909 m. gruodžio 1 d., nuo 1910 m. – Rusų imperatoriškosios geografų draugijos Šiaurės Vakarų skyriaus narys. Be tam tikrų pareigų bibliotekoje, dar vedė ekskursijas čia pat veikusiam Gamtos istorijos muziejuje, tuo pačiu metu dėstė Vilniaus žydų institute, žr. VUB RS. F. 46, b. 156, lap. 12-13; 244; 303-304 ir kt. Galimas daiktas, kad bibliotekos *Dienoraštį* A. J. Sergejevas rašė paprašytas Komisijos pirmininko ar raštvedžio J. M. Novaševskio.

⁸ Žydų mokytojų institutas, rengęs vietinių mokyklų mokytojus, Vilniuje buvo įsteigtas – kartu su stačiatikiams skirtu institutu – 1872 m.

⁹ Vilniaus viešosios bibliotekos ir prie jos veikiančio muziejaus „laikinoji valdyimo komisija“, veikusi iki kaizerinės okupacijos 1915 m., buvo įsteigta 1876 m. gruodžio 31 d., kai Rusijos ministrų komitetas ir caras patvirtino jos „Nuostatus“.

¹⁰ Cit. „Tegul Viešpats Dievas nuramins jos sielą Dangaus Karalystėje, o liūdinčiam [ulijanui] M[ichailovičiui] teatsiunčia dvasinę ramybę!“

¹¹ Cit. „Daugelis moksleivių, vakare buvę Bibliotekoje, iškeliauja į cerkvę vakarinėms pamaldoms ir, savaimė aišku, nebegalėjo grįžti į Biblioteką.“

¹² Сергей Константинович Гершельман (26 июня 1854 – 17 октября 1910, Вильно), генерал-адъютант, генерал от инфантерии, Московский градоначальник, генерал-губернатор. 21 ноября 1907 пережил покушение эсерки Севастьяновой. Командующий Виленским военным округом (17 марта 1909). Генерал от инфантерии (1910). Скончался в г. Вильно 17 октября 1910, похоронен в Александро-Невской лавре (Санкт-Петербург).

¹³ Palaidotas Aleksandro Neviškio Lauroje Sankt Peterburge. Sūnus „Гершельман Сергей Сергеевич (1891–1957) – в Первую мировую войну в лейб-гвардии конной артиллерии, в Гражданскую в Северо-Западной армии Юденича, полковник, в эмиграции военный историк“.

Gerai skaitytojai. *Dienoraščio* autoriui geras skaitytojas yra masinis skaitytojas, siejamas su VVB įvaizdžiu. Esminis to įvaizdžio bruožas – VVB kaip imperijos, patvaldystės ir pravoslavybės ramstis vadinamajame Šiaurės Vakarų krašte. Kuo daugiau skaitytojų, tuo lengviau pagrįsti leidžiamus Imperijos išdo pinigus. Geras skaitytojas užsisako knygas, patvirtinančias jo rusiškai imperinį ir stačiatikišką tapatumą. Geras skaitytojas nekelia problemų bibliotekininkams, užsisakydamas įtartinas knygas. Tarp tokių tipologizuotų skaitytojų grupių, arba kontingento, pažymėtini Vilniaus gimnazijų moksleiviai, dvasinių (pravoslavų) seminarijų auklėtiniai, kariškiai (nors jie, kaip ir moterys, mieliau lanko muziejų), o šeštadieniais – laisvi nuo darbo pramonės ir prekybos įmonėse žydai. Ypač geidžiami skaitytojai – įvairaus rango valdininkai, kuriems VVB suteikiamos išskirtinės darbo sąlygos – atskiras kabinetas ar stalas kanceliarijos kambaryje. Valdininkų apsilankymai *Dienoraštyje* aptariami atskirai, vardijant ne tik svečių pavardes, bet ir darbo tikslą, pobūdį, objektą; antai vyresnysis Generalgubernatoriaus kanceliarijos raštininkas skaito *Istoričeskij Vestnik*, netgi studijuoja ir renka žinias (kaupia „analitinę medžiagą“). Ypatingi ir karininkų apsilankymo atvejai¹⁴. Ypač kruopščiai autorius registruoja VVB apsilankiusių vyrų ir moterų santykį, nepalankų moterims, kurias imama vadinti „skaitytojomis“. 1911 m. rašyta: „Per visą sausio mėnesį, būtent – nuo 7 dienos, Bibliotekoje buvo 1397 skaitytojai vyrai ir 87 skaitytojos“, taigi jos sudarė kiek mažiau nei 6 proc. viso skaitytojų skaičiaus (lapkričio mėn. jų buvo 3,6 proc.). 1910 m. gruodžio 2 d. *Dienoraščio* autorius išreiškia nuostabą, nes VVB neapsilankė nė viena moteris. Savo nuomonę „moterų klausimu“ *Dienoraščio* autorius pareiškia 1910 m. gruodžio 5 d., sekmadienį. Šią vietą verta pacituoti:

Atkreiptinas dėmesys, kad Muziejų lanko, lyginant su Bibliotekos skaitytojais, didelė dalis moterų. Aišku, tai galima paaiškinti tuo, kad eksponatai, esantys Muziejuje, ypač Gamtos skyriuje, domina netgi labiau už romantiško turinio knygas. Norint, kad knyga „įtrauktų“, reikia, kad jos turinys atitiktų nuotaiką, arba taip prikaustytų dėmesį, kad net atsiplėšti [nuo skaitymo] negalėtum. Tuo tarpu Muziejuje, jau pirmą kartą apžiūrint, pavyzdžiui, paukščius ar drugelius, nejučia esi sukrečiamas vienu ir kitu grožio, žiūri ir negali atsižiūrėti; ir prisimeni Psalmės žodžius: „Nuostabūs Tavo darbai, Viešpatie“.

Blogi skaitytojai. *Dienoraščio* autoriui blogi skaitytojai yra tie, kurie neatitinka ideologizuoto rusiškos kultūros standarto. „Nestandartiniai“ skaito užsienietiškas knygas, tarp kurių atsидuria ir lenkiška lektūra. Įtartinas yra gimnazijos moksleivis Levas Michailovskis, užsisakęs istorinių šaltinių rinkinį¹⁵; kiti skaito *Lenkišką kroniką* ir *Lietuvos kurjerį*¹⁶, o 1910 m. gruodžio 16 d. paminėta netgi Motiejaus Strijkovskio *Kronika*. Šie skaitytojai stebimi, nes jų lektūra nesiderina su oficialia „lenkiškų šaknų rovimu“ visame krašte programa, paskelbta po 1863 m. sukilimo. Signalizuojamas eventualus sumanymas numarinti jau prigijusias rusiškas šaknis Šiaurės Vakarų krašte. Nepatikimas atvykėlis, nors ir kilmingas, dvarininkas Umiastovskis, nes skaito lenkiškas ir vokiškas knygas¹⁷. Nelabai patikimas ir Pirmosios Vilniaus vyrų gimnazijos mokytojas ir vietinio žurnalo „Valstietis“ leidėjas S. A. Kovaliukas, nors ir renka informaciją apie caro Aleksandro II portretą. Įtartini ir žydai – pavyzdžiui, Žydų mokytojų instituto auklėtinis, paėmęs skaityti žurnalą „Pilietis“ (*Graždanin*). *Dienoraščio* autorius neištvėręs retoriškai klausia: „Kas jį domino „Pilietyje“¹⁸. Kita įtartinųjų kategorija – tai užsirašinėjantys, t. y. kaupiantys informaciją skaitytojai, dažniausiai moksleiviai. *Dienoraščio* autorius teisina konspektuotojus, neva jie atlieka namų darbus, bet potekstė aiški – bibliotekoje reikia skaityti ir įsiminti, o ne užsirašinėti. Mat užrašus galima panaudoti piktiems kėslams (revoliucinei, tautinei ar kt. propagandai). Tai, kad autoriaus buvo įpareigotas sekti užsirašinėjančius, aiškėja iš šios frazės: „viena iš skaitytojų, sprendžiant iš kostiumo ne gimnazistė, užsirašinėjo iš knygos. Koku tikslu? Sunku pasakyti“¹⁹. Tai akivaizdi represinės cenzūros, išsikerojusios imperinėje Rusijoje, pasekmė ir išraiška... Blogi skaitytojai renkasi įtartinas knygas, dažniausiai – lenkų kalba, rečiau – vokiečių ar prancūzų kalbomis. Užsienietiški žurnalai taip pat nepageidaujami.

Geros ir blogos knygos. Aptarus blogus ir gerus skaitytojus, ryškėja *Dienoraščio* autoriaus požiūris į blogas ir geras knygas. *Dienoraštyje* teigiamai vertinti rusų klasikų veikalai, oficiali imperijos centre leidžiama periodika: *Russkij Vestnik*²⁰, *Pravoslavnyj Sobese-*

¹⁴ 1910 m. gruodžio 1 d. „pas Pirmininką buvo atėjęs karininkas su keliais senais dokumentais, kad nustatytų jų vertę“, taigi buvo atliekama savotiška vertės ekspertizė; 1910 m. gruodžio 14 d. ir 15 d. „Pirmininkui galvą kvaršino Polocko senove besidomintis atsargos generolas Lisunovas“.

¹⁵ 1911 m. vasario 1 d. įrašas: „Vilniaus archeografijos komisijos leidžiami aktai, XI tomas (įdomi aplinkybė, kad šiuos aktus ėmė 1-osios Gimnazijos VII klasės mokinys Levas Michailovskis)“.

¹⁶ 1910 m. gruodžio mėn. 3–4 d. įrašai.

¹⁷ 1911 m. vasario 1 d. įrašas: „6 knygas užsienio kalbomis (lenkų ir vokiečių) [skaitė] tas pats dvarininkas Umiastovskis“.

¹⁸ 1910 m. gruodžio 14 d. įrašas.

¹⁹ 1910 m. gruodžio 18 d. įrašas.

²⁰ *Русский вестник* – rusų literatūros ir visuomeninis-politinis žurnalas, ėjęs Maskvoje (1856–1887) ir Peterburge (1887–1906).

*dnik*²¹, *Niva*²², *Priroda i Liudi*²³, *Istoričeskij Vestnik*²⁴ ir kt. Geri skaitytojai dar skaito rusų klasikus – Dostojevskį, Puškiną, Tolstojų, Gorkį, Mendelejevą, taip pat Servantesą²⁵. Atrodytų, tai suprantama ir pagirtina, tačiau kontekstas ir *Dienoraščio* naratyvas yra didžiariusiškas, nes nutylima apie kitų tautų literatūrą. *Biblioteka yra gera* kaip Rusijos imperijos kultūrinės atminties sergėtoja. Beje, VVB darbuotojams (ir *Dienoraščio* autoriui) ji buvo gera ir todėl, kad dažnai „poilsiaudavo“ dėl ilgų švenčių. Pavyzdžiui, nedarbo diena buvo 1910 m. gruodžio 6 d., pirmadienis – caro Nikolajaus II (karūnavimo ar vardadienio) šventė. Skaitytojams nepasiekiamą tvirtovė VVB buvo nuo 1910 m. gruodžio 22 iki 1911 m. sausio 8 d. – dėl Kalėdų ir Naujųjų metų švenčių. Taigi viešoji biblioteka rusiškoje gubernijoje gyveno tuo pačiu ritmu kaip ir visa imperija...

Išvados. Nepaisant institucinio lojalumo ir nuolankumo valdžiai, *Dienoraščio* autorius atskleidžia autentišką oficialiosios kultūros XX a. pradžios Vilniuje fragmentą, kurio svarbi sudėtinė dalis buvo knyga ir skaitytojas. *Dienoraštis* turi pasakojimo pirmuoju asmeniu elementų, tačiau autoriaus naratyvas ne autobiografinis, bet oficialus ir didžiariusiškas, sąlygotas imperinės ideologijos. Autoriaus pateikta informacija nesikerta su esminėmis istoriografijos nuostatomis, tačiau šiek tiek tikslina pastaruoju metu gaivinamas „sidabrinio Rusijos amžiaus“, liberalios kultūros politikos istoriniuose naratyvuose tendencijas. Akivaizdu, kad VVB ir skaitytojo santykiuose minėto liberalizmo apraiškų nepastebima. *Dienoraščio* tekstas patvirtina tezę apie Vilniaus viešąją biblioteką kaip valstybinę gubernijos instituciją, skirtą visų pirma rusakalbiams miesto gyventojams, vykdančią, be kita ko, Rusijos imperijos politinį užsakymą.

Summary

Bad and Good Readers in Vilnius 100 Years Ago: A Subjective Version of The Diary of the Vilnius Public Library

Arvydas PACEVIČIUS

On 1 November 1910 The Diary began to be kept at the Vilnius Imperial Public Library operating on the premises of Vilnius University. It differs from official documents of the similar genre and purpose, and has not yet been the object of broader research. The Diary registered issues concerning the readers and reading. It took on some political mission as well – was an aid in providing monthly reports to the Vilnius Educational County following a predetermined form. The author of The Diary expresses their own opinion on some issues. This subjective thread within the whole of the narration is particularly interesting as it reveals the contemporary reader's understanding and social relations.

²¹ *Православный Собеседник* – religinis žurnalas, leistas Kazanėje nuo 1855 m. ir pasižymėjęs aštria, taip pat ir istorine, polemika su sentikiais (raskolnikais) bei straipsniais, skirtais budizmui ir islamui.

²² *Нива* – populiarus rusiškas savaitraštis, leistas A. F. Markso leidykloje 1869–1918 m., skirtas literatūrai, politikai ir kitiems aktualiems to meto klausimams. 1899 m. pasiekė 200 000 egzempliorių tiražą.

²³ *Природа и люди* – žurnalas, kurį leido P. P. Soikinas Sankt Peterburge 1889–1918 m., spausdinęs apysakas, romanus, mokslinius straipsnius ir kt.

²⁴ *Исторический вестник* – rusų mėnesinis istorijos ir literatūros žurnalas, leistas Sankt Peterburge 1880–1917 m. Spausdino daug atsiminimų ir kitokios egodokumentinio žanro lektūros. 1910 m. didelio susidomėjimo sulaukė straipsnis apie „spiritines fotografijas“ ir kt.

²⁵ 1910 m. gruodžio 15 d. įrašas.